

GELİŞMEKTE OLAN ÜLKELERDE İŞÇİ DÖVİZLERİNİN İKTİSADİ ETKİLERİ¹

ECONOMIC EFFECTS OF WORKER'S EXCHANGE IN DEVELOPING COUNTRIES

Hanife BİDİRDİ*

Muhammet Şamil ÖRGEV**

ÖZ

Ülkeler arasında artan göç hareketlerine paralel olarak artış gösteren işçi dövizleri, özellikle gelişmekte olan ülkeler için önemli bir finansal kaynak olmaktadır. İşçi dövizleri, politika yapıcılarının ve araştırmacıların ilgi odağında yer almakta ve literatürde birçok araştırmaya konu olmaktadır. Bununla birlikte işçi dövizlerinin iktisadi büyüme üzerindeki etkisine ilişkin literatürde hala fikir ayrılıkları söz konusudur. Bu çalışmada, 1995-2017 dönemine ait veriler kullanılarak 29 gelişmekte olan ülkede işçi dövizlerinin iktisadi büyüme üzerindeki etkisinin incelenmesi amaçlanmaktadır. Çalışmada öncelikle işçi dövizleri ve iktisadi büyümeye ilişkin kavramsal ve kuramsal çerçeveye yer verilmiş; konuya ilişkin

ABSTRACT

Workers' remittances, which increase in parallel with the increasing migration movements between countries, constitute an important financial resource especially for developing countries. Workers' remittances are at the center of attention of policy makers and are the subject of many studies in the literature. However, there are still disagreements in the literature regarding the impacts of workers' remittances on economic growth. In this study, it is aimed to examine the effect of workers' remittances on economic growth in 29 developing countries using the data for the period 1995-2017. In this context, first of all, the conceptual and theoretical frameworks regarding workers' remittances and economic

* Dr. Öğr. Üyesi, Kocaeli Üniversitesi, SBF, İktisat Bölümü, hbidirdi@kocaeli.edu.tr, ORC-ID: 0000-0002-2462-2926.

** Yüksek Lisans Mezunlu, Kocaeli Üniversitesi, SBE, İktisadi Gelişme ve Uluslararası İktisat YL Programı, samilorgev@gmail.com, ORC-ID: 0000-0001-9391-9638.

Bırdırdı, H., Örgen, M. Ş. (Ekim 2023). Gelişmekte Olan Ülkelerde İşçi Dövizlerinin İktisadi Etkileri, *Vergi Raporu*, 289, (24-44).

¹ Bu çalışma, ikinci yazarın, birinci yazar danışmanlığında yazdığı yüksek lisans tezinden yararlanılarak hazırlanan ve Kocaeli Üniversitesi 9.Sosyal Bilimler Kongresi'nde (26 Haziran 2020) sunulan sözlü bildirinin geliştirilmiş halidir.

literatürde yer alan ampirik çalışmalar özetlenerek ekonometrik yöntem, model ve veri seti tanımlanmıştır. Daha sonra işçi dövizlerinin iktisadi büyüme üzerindeki etkisini ölçmek için oluşturulan model, panel veri yöntemiyle analiz edilmiştir. Tahmin sonuçları, işçi dövizlerinin iktisadi büyüme üzerindeki etkisinin istatistiksel olarak anlamlı ve pozitif olduğunu göstermektedir. Bu bulgular, hareketle, gelişmekte olan ülkelerin iktisadi büyümeleri için önemli bir kaynak olduğu tespit edilen işçi dövizlerinin ülkeye transferini artırıcı/kolaylaştırıcı birtakım politikalar izlenmesi önem arz etmektedir. Bunun yanında elde edilen bu dövizlerin üretken yatırımlara dönüştürülmesine yönelik politikalar da önerilmeye değer görülmektedir.

Anahtar Kelimeler: İşçi dövizleri, iktisadi büyüme, gelişmekte olan ülkeler, panel veri analizi

JEL Sınıflandırma Kodları: F24, F43 O40, O50

GİRİŞ

Yurtdışına göç eden bireylerin ev sahibi ülkede elde ettiği kazancın bir kısmını kendi ülkelerindeki aileleri ve yakınlarına göndermeleri ile işçi dövizleri ortaya çıkmaktadır. Göçmenlerin menşe ülkelerine gönderdikleri bu dövizler, özellikle gelişmekte olan ülkeler için önemli bir döviz kaynağını oluşturmakta ve son yıllarda resmi kalkınma yardımları, doğrudan yabancı yatırımlar gibi diğer dış kaynaklardan daha yüksek düzeylerde gerçekleşmektedir. Ayrıca ülkeyi politik ve ekonomik yükümlülük altına sokmaması veya dış borçlanma özelliğinin bulunmaması da işçi dövizlerinin önemini artırmaktadır.

İşçi dövizlerinin ülke ekonomileri için çeşitli etkileri söz konusu olmaktadır. Yurt dışında çalışan göçmenlerin kendi ülkelerine gönderdikleri bu dövizler, hanehalkına ilave gelir oluşturarak toplam harcamaların artmasını sağlamakta ve

growth have been given; the empirical studies in the literature on the subject are summarized and the econometric method, model and data set are introduced. Then, the model created to measure the effect of remittances on economic growth was analyzed with the panel data method. Estimation results show that the effect of remittances on economic growth is statistically significant and positive. In the light of these findings, it is important to follow some policies that increase/facilitate the transfer of workers' remittances, which are determined to be an important source for the economic growth of developing countries. In addition, policies to transform these foreign exchanges into productive investments are also considered worthy of recommendation.

Keywords: Workers' remittances, economic growth, developing countries, panel data analysis

JEL Classification Codes: F24, F43 O40, O50

ekonomide çarpan etkisine neden olmaktadır. Tüketim harcamalarını arttırmasının yanı sıra işçi dövizlerinin tasarruf ve yatırım artışına, üretim faaliyetleri ve istihdam olanaklarının artmasına, yoksulluğun azalmasına, gelir dağılımının iyileşmesine, büyüme ve refah artışına da katkısı olabilmektedir. Ayrıca işçi dövizleri ile sağlanan yabancı para girişi, ülkeden sermaye çıkışlarına karşı döviz desteği sağlamakta ve cari işlemler açığının finansmanına da katkı sağlamaktadır.

Gelişmekte olan ülkeler, büyüme hedeflerini gerçekleştirmek için iç kaynakların yanında dış kaynaklara da ihtiyaç duymakta ve işçi dövizleri de dış kaynaklar içerisinde oldukça önemli bir yer tutmaktadır. Diğer dış kaynakların dönemsel olarak artış veya azalışlar göstermesine rağmen artan göç eğilimleri ve teknolojik gelişmelerin etkisiyle parasal transferlerin kolaylaşması gibi sebeplerle genellikle istikrarlı bir artış seyri iz-

leyen işçi dövizleri, doğrudan yabancı yatırımlar, dış yardımlar ve portföy yatırımları gibi sermaye akımları içerisinde zamanla önemli bir konuma sahip olmuştur.

Bu çalışmanın amacı, 1995-2017 dönemi için 29 gelişmekte olan ülkede işçi dövizlerinin iktisadi büyüme üzerindeki etkilerini araştırmaktır. Çalışmada, iktisadi büyümeyi açıklayıcı değişken olarak işçi dövizlerinin yanında dışa açıklık, kamu harcamaları, gayri safi sabit sermaye oluşumu ve doğrudan yabancı yatırımların da yer aldığı model, panel eş bütünleşme yöntemiyle analiz edilmiştir. Üç bölüm olarak tasarlanan bu çalışmanın birinci bölümde işçi dövizlerinin anlamı, işçi dövizlerinin iktisadi etkileri, sermaye akımları içerisindeki yeri ve bu kapsamda dünyada en fazla işçi dövizini elde eden gelişmekte olan ülkeler için işçi dövizlerinin önemine dikkat çekilerek işçi dövizleri ile iktisadi büyüme arasındaki ilişkiler ele alınmıştır. Çalışmanın ikinci kısımda ise konuyla ilgili literatürde yer alan ampirik çalışmalar özetlenmiştir. Üçüncü ve son kısımda ise çalışmada kullanılan ekonometrik yöntem, model ve veri seti tanıtılmış, model tahminine geçmeden önce değişkenlere ve tahmin edilecek modele ilişkin yatay kesit bağımlılığı olup olmadığı ve değişkenlerin birim kök özellikleri test edilmiştir. Daha sonra değişkenler arasında uzun dönemde eş bütünleşme ilişkisinin olup olmadığı Westerlund (2008) eş bütünleşme testi ile araştırılmış ve CCE (Common Correlated Effect-Ortak İlişkili Etkiler) tahmincisi kullanılarak panel eş bütünleşme katsayıları tahmin edilmiş ve ampirik analizin bulguları iktisadi olarak yorumlanmıştır. Çalışma genel değerlendirme ve politika önerileri ile sonlandırılmıştır.

1- KAVRAMSAL VE TEORİK ÇERÇEVE

İşçi dövizleri (workers' remittances), IMF (International Monetary Fund, 2009: 210)'nin Ödemeler Dengesi ve Uluslararası Yatırım Pozisyonu Kılavuzu'nda, yurt dışında 1 yıldan fazla ikamet

eden ve yerleşik olarak adlandırılan işçilerin kendi ülkelerine gönderdikleri cari transferler olarak tanımlanmakta ve ödemeler bilançosunun cari işlemler hesabında gösterilmektedir.

İlke ekonomileri açısından işçi dövizlerinin çeşitli etkileri söz konusu olmakta; tüketim, tasarruf, yatırım, döviz kuru, ödemeler bilançosu, büyüme ve kalkınma gibi büyüklükler işçi dövizlerinden etkilenmektedir. Yurtdışına göç eden işçilerin ülkelerine gönderdikleri bu dövizler, hane halkının tüketim harcamalarını arttırmasının yanı sıra tasarruf ve yatırım artışına, üretim faaliyetleri ve istihdam olanaklarının artmasına ve aynı zamanda yoksulluğun azalmasına, gelir dağılımının iyileşmesine, büyüme ve refah artışına da katkıda bulunabilmektedir. Bunların dışında işçi dövizlerinin özellikle yabancı para girişi ile ekonomik kriz dönemlerinde sermaye çıkışlarına karşı döviz desteği sağlanması ve cari işlemler açığının düzeltilmesi gibi etkileri de bulunmakta; böylece ödemeler bilançosu sorunlarının hafifletilmesine katkı sunulmaktadır (Acharya and Gonzalez, 2018:2; Bayraktutan, 2013: 69).

İşçi dövizlerinin ülkelerin iktisadi büyümesi üzerindeki etkileri literatürde mikro ve makro düzeyde ele alınmaktadır. Mikro açıdan hanehalkı gelir seviyesini yükselterek tüketim, tasarruf ve yatırımları arttırmakta ve iktisadi büyümeye katkı sağlamaktadır (Leon-Ledesma and Piracha, 2001: 13). Makro açıdan ise cari işlemler açığını azaltması, döviz rezervlerini arttırması, döviz kuru istikrar kazandırması ve üretim faaliyetlerini iyileştirmesi ile ülkelerin iktisadi büyümeleri üzerinde olumlu bir etkide bulunmaktadır. İşçi dövizlerinin iktisadi büyüme üzerindeki etkileri çeşitli kanallar üzerinden gerçekleşmektedir. Bunlardan ilki hane halkına ilave gelir oluşturarak toplam harcamaların artmasını sağladığı katkı ve ekonomide oluşturduğu çarpan etkidir (Ratha and Mohapatra, 2007: 3). Bir diğeri de beşeri sermaye kanalının işleyişi vasıtasıyla ortaya çıkmaktadır. Literatürde bu konuda içsel

büyüme modellerinde beşeri sermayenin iktisadi büyümenin en önemli belirleyicisi olduğu vurgulanmaktadır (Lucas, 1988; Romer, 1990). Bireylerin elde ettikleri işçi dövizlerini eğitim ve sağlık harcamalarına yönlendirmeleri durumunda işgücünün niteliği ve sağlık durumu iyileşmekte, böylece ülkede işgücü verimliliği artarak iktisadi büyüme meydana gelmektedir.

İşçi dövizleri ile hane halkının elde ettiği ilave gelir, tasarrufları arttırarak girişimciler için fon kaynağı oluşturmaktadır. Az gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerdeki tasarruf ve sermaye yetersizliğinden kaynaklı fon sıkıntısı, işçi dövizleri vasıtasıyla bir ölçüde giderilmiş olmaktadır. İşçi dövizleri hanehalkı tarafından tüketim harcaması dışında tasarrufa yönlendirilebilmekte veya girişimcilikte kullanılarak yatırım yapılmakta ya da borç olarak verilebilmektedir. Böylece tasarruflar, girişimciler için yatırımların finansmanında önemli bir fon kaynağı olarak kullanılabilir. (Arı ve Özcan, 2011: 104). İşçi dövizleri ile gerçekleştirilen yatırımlar ise bireylere yeni istihdam alanları yaratarak ülke ekonomisinin gelişimine katkı sağlayabilmektedir (Pradhan vd., 2008: 498-499).

İşçilerin ülkelerine gönderdikleri dövizlerin iktisadi büyümeye sağladığı katkı, ödemeler dengesini iyileştirmek, işsizliği ve eksik istihdamı azaltmak suretiyle de ortaya çıkabilmektedir (Koç ve Onan, 2004: 83). Hem istikrarlı hem de ucuz bir finansman kaynağı olan işçi dövizleri, uluslararası rezervlerdeki düşme veya dış borçlardaki artmadan kaynaklı yatırımcılar üzerinde oluşması muhtemel olumsuz etkileri önleyebilmektedir (Bugamelli ve Paterno, 2006: Gupta vd., 2007: 8). Ayrıca işçi dövizleri ile bireylerin gelirlerindeki artış yanında ülkenin döviz rezervleri de artmaktadır (Ratha, 2003: 164). Gelişmekte olan ülkelerin finansal anlamda yetersiz olan kredi ve sigorta yapılarını ikame ederek, resesyonist etkileri azaltmakta ve yerel ekonomilerde destekleyici etkilerde de bulunmaktadır. Banka

rezervlerinde sağlanan artış ile özel sektöre sağlanacak krediler de pozitif etkilenmektedir (Lumambu, 2014: 22). İşçi dövizleri aynı zamanda döviz rezervlerinde yarattığı artışla döviz kurunu da stabilize etmektedir. Ayrıca ülke kredi notunun belirlenmesinde işçi dövizleri önem arz etmekte; işçi dövizlerinin miktarı arttıkça ülkenin kredi notu yükselerek ülkeye yönelik fiziki ve beşeri sermaye yatırımları ve iktisadi büyüme artmaktadır (Arı ve Özcan, 2011: 104). Genel olarak bakıldığında ülkedeki finansal sektörlerin gelişmesi ve üretim faaliyetlerinin iyileşmesi, iktisadi büyümeyi teşvik etmektedir.

İşçi dövizlerinin iktisadi büyüme üzerindeki etkilerinin yukarıda ifade edildiği gibi olumlu değerlendirildiği çalışmalar olmakla birlikte literatürde negatif sonuçların elde edildiği çalışmalar da bulunmaktadır. Şöyle ki işçi dövizleri ile döviz rezervlerinde ciddi bir artış gerçekleşmesi halinde Hollanda Hastalığına benzer bir durum ortaya çıkabilmektedir. Buch vd. (2002) yaptıkları çalışmada işçi dövizlerinin ödemeler dengesinin iyileşmesine katkı sağlaması gibi olumlu bir etkisi söz konusu olmakla birlikte Hollanda Hastalığına da neden olabileceğini belirtmişlerdir. Chami vd. (2003) de işçi dövizleri ile gelir elde eden bireylerin çalışma isteğinin zamanla azaldığı sonucuna ulaşmışlardır. Ayrıca Solimano (2003) da yüksek vasıflı işçilerin göç etmesi durumunda büyümenin bundan uzun vadede negatif etkileneceğini, ayrıca bir ülkeye yüksek miktarda işçi döviz akımı gerçekleşmesi durumunda da ulusal parasının aşırı değerlendirilerek ülke ihracatının azalacağını ifade etmiştir.

İşçi dövizlerinin iktisadi büyüme üzerindeki etkisi, literatürdeki çalışmalarda ülkenin gelişmişlik düzeyine, gerçekleşen işçi döviz akımlarının büyüklüğüne ve işçi dövizlerinin GSYH içerisindeki payına göre değişebilmektedir. Bu konuya ilişkin ampirik literatür daha detaylı bir şekilde çalışmanın ikinci bölümünde ele alınacak olup burada sadece teorik çerçeveyi destekle-

mesi bakımından öne çıkan bazı çalışmalara kısaca yer verilmiştir.

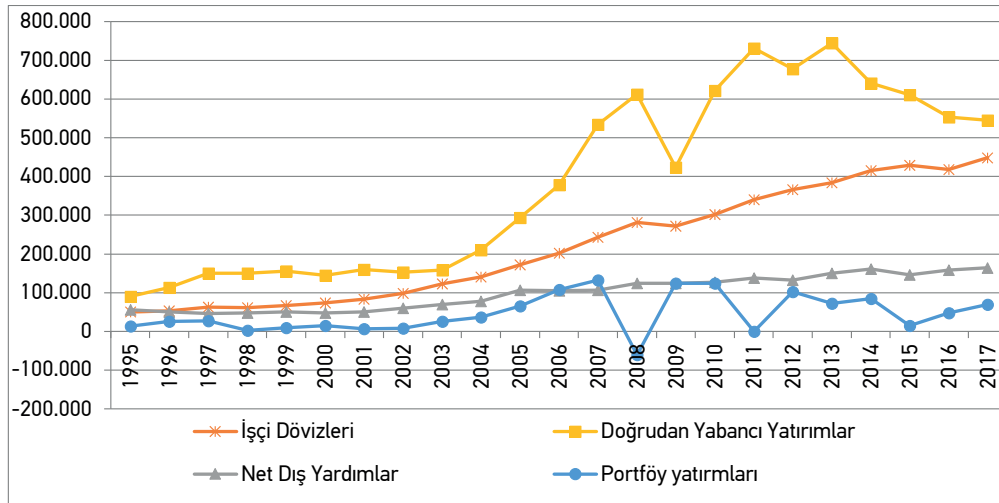
2- GELİŞMEKTE OLAN ÜLKELERDE İŞÇİ DÖVİZLERİNİN GELİŞİM SEYRİ VE ÖNEMİ

Ülkeler, büyüme hedeflerini gerçekleştirmek için iç kaynakların yanında dış kaynaklara da ihtiyaç duymakta ve işçi dövizleri de dış kaynaklar içerisinde oldukça önemli bir yer tutmaktadır. İşçi dövizleri, gelişmekte olan ülkelere sermaye akımları içerisinde, doğrudan yabancı yatırımlardan sonraki en büyük ikinci döviz kaynağını oluş-

turmaktadır. Ülkeyi politik ve ekonomik yükümlülükler altına sokmaması veya dış borçlanma gibi özelliklerinin de bulunmaması işçi dövizlerinin önemini daha da artırmaktadır.

Ayrıca diğer dış kaynaklarda dönemsel olarak yaşanan artış veya azalışlara rağmen işçi dövizleri, istikrarlı bir artış seyri izlemektedir. Grafik 1’de gelişmekte olan ülkelere işçi dövizleri ile doğrudan yabancı yatırımlar, net dış yardımlar ve portföy yatırımları gibi sermaye akımlarının 1995-2017 dönemindeki gelişme seyri gösterilmektedir.

Grafik 1: Gelişmekte Olan Ülkelerde İşçi Dövizleri ve Diğer Sermaye Akımları (Milyon \$) (1995-2017)

Kaynak: World Bank, 2021.

Grafik 1’den görüldüğü üzere gelişmekte olan ülkelere işçi dövizleri, doğrudan yabancı yatırımlardan sonra en büyük sermaye akımını oluşturmaktadır. 1990’lı yıllardan günümüze kadar sermaye akımlarında yaşanan seyir incelendiğinde doğrudan yabancı yatırımlar, işçi dövizleri ve net dış yardımların zaman içinde arttığı görülmektedir. 1995 yılı verilerine bakıldığında doğrudan yabancı yatırımların 90.258 milyon dolar, net dış yardımların 55.379 milyon dolar, işçi dövizlerinin

50.044 milyon dolar, portföy yatırımlarının ise 14.045 milyon dolar düzeylerinde gerçekleştiği görülmektedir. Gelişmekte olan ülkeler için ele alınan dönemde işçi dövizlerinin yaklaşık olarak 9 kat artarak 2017 yılında 455.347 milyon dolar düzeyine ulaştığı ve 545.582 milyon dolarlık doğrudan yabancı yatırım değerine yaklaştığı görülmektedir (World Bank, 2021). İşçi dövizlerinde yaşanan bu artışta ulaşım ve telekomünikasyon maliyetlerinin azalması ve bankacılık sistem-

lerindeki gelişmelerin önemli katkısı olmuştur (Amuedo-Dorantes vd., 2007: 1-2).

Gelişmekte olan ülkelerde işçi dövizleri, birçok düşük ve orta gelirli hane halkı için önemli bir gelir kaynağını oluşturmaktadır. Ayrıca bu ülkelerde işçi dövizleri ithalatın finansmanı için gerekli olan döviz de sağlamaktadır. (OECD, 2006:

154). Gelişmekte olan ülkelerin ekonomileri içerisinde önemli bir yere sahip olan işçi dövizleri bu ülkelerden bazılarında (Nepal, El Salvador) GSYH'nin %20'sini aşmaktadır. Tablo 1'de işçi dövizlerinin GSYH içindeki payı bakımından önde olan ilk 30 gelişmekte olan ülkeye ilişkin veriler gösterilmektedir.

Tablo 1: İşçi Dövizlerinin GSYH İçindeki Payı Bakımından Önde Olan İlk 30 Gelişmekte Olan Ülke (1995-2017)

Sıra	Ülke	1995-2017 Dönemi Ortalaması (% GSYH)	2017 Değeri (% GSYH)	Sıra	Ülke	1995-2017 Dönemi Ortalaması (% GSYH)	2017 Değeri (% GSYH)
1	Moldova	19.70	16.93	16	Senegal	6.76	10.19
2	Ürdün	17.52	10.88	17	Togo	6.67	8.37
3	El Salvador	17.10	20.04	18	Fas	6.54	6.21
4	Nepal	15.48	27.51	19	Bangladeş	6.44	5.40
5	Batı Şeria ve Gazze	14.70	14.78	20	Mısır	5.11	10.51
6	Ermenistan	14.41	13.34	21	Gine-Bissau	4.42	7.79
7	Arnavutluk	14.28	10.07	22	Pakistan	4.37	6.50
8	Jamaika	13.73	16.63	23	Tunus	4.29	4.74
9	Honduras	12.87	18.71	24	Mali	4.29	5.75
10	Guyana	10.21	9.06	25	Belize	4.24	4.91
11	Filipinler	10.20	10.46	26	Ekvador	4.05	2.73
12	Guatemala	8.08	11.10	27	Nijerya	3.66	5.86
13	Nikaragua	7.85	10.07	28	Kamboçya	3.36	5.83
14	Sri Lanka	7.60	8.16	29	Bolivya	3.22	3.75
15	Dominik Cumhuriyeti	7.43	7.72	30	Sudan	3.07	0.17

Kaynak: World Bank, 2021.

Tablo 1'e göre Moldova, Ürdün, El Salvador, Nepal, Batı Şeria ve Gazze, Ermenistan, Arnavutluk, Jamaika, Honduras, Guyana ve Filipinler'de işçi dövizleri 1995-2017 döneminde ortalama olarak ülke GSYH'lerinin %10'u ile %20'si arasında bir yere sahip olmaktadır. Birçok gelişmekte olan ülkenin GSYH'sinin önemli bir kısmını oluşturan işçi dövizlerinin Bugamelli ve Paterno (2006)'ya göre, özellikle de ülke GSYH'sinin %3'ünden fazlasını

oluşturan ülkelerde dış borç artışı veya uluslararası rezervlerdeki düşüşle birlikte cari işlemler dengesindeki oluşması muhtemel bozulmalara karşı, sağladığı döviz girişiyle olumlu etkisi daha güçlü olmakta ve istikrara katkı sunmaktadır.

3- LİTERATÜR TARAMASI

Ampirik literatürde işçi dövizleriyle ilgili çalışmaların iki alanda yoğunlaştığı görülmektedir.

İşçi dövizleri üzerine mikro düzeyde analiz yapan çalışmalarda daha çok işçi dövizlerinin belirleyicileri araştırılarak gelir ve yoksulluk üzerindeki etkileri incelenmiştir. Diğer çalışmalar ise reel döviz kuru ve büyüme gibi makro düzeydeki etkilerini araştırmaktadır. İşçi dövizlerinin, iktisadi büyüme üzerindeki etkisi konusunda ise literatürde bir fikir birliğine varılamamıştır. Aşağıda işçi dövizlerinin iktisadi büyüme üzerindeki etkisi konusunda literatürde yer alan ampirik çalışmalardan bazıları özetlenmektedir.

Adelman ve Taylor (1990) tarafından yapılan çalışmada 1980-1986 döneminde Meksika'da işçi dövizlerinin üretim üzerindeki etkileri araştırılmış ve her bir dolarlık işçi dövizinin üretimde üç dolarlık bir artış sağladığı gösterilmiştir.

Glytsos (1993) işçi dövizlerinin Yunan ekonomisine etkisini bireysel, bölgesel ve makroekonomik olarak incelemiştir. İşçi dövizlerinin bireysel açıdan dayanıklı mal tüketimini arttırdığını, bölgesel olarak da yaşam standartlarını yükselttiğini, makroekonomik olarak ise ithalatı arttırdığı ve istihdam, sermaye oluşumu ve büyümeye katkı sağladığını ifade etmiştir. Ülke ekonomisinin önemli bir kıstas olduğunu vurgulayarak ülke ekonomisi büyüdükçe, bireysel tüketimin, toplama etkisinin güçsüzleşeceğini belirtmiştir.

Chami vd. (2003)'de ele aldıkları 113 ülke kapsamında işçi dövizlerinin büyüme üzerindeki etkisini araştırmıştır. Bu çalışmada işçi dövizlerinin iktisadi büyüme üzerinde, negatif bir etkiye sahip olduğu ortaya konulmuştur. Chami vd. göre negatif etkinin kaynağı işçi dövizlerinin yarattığı ahlaki tehlike sorunu olmaktadır. İşçi dövizinde eden hanehalkı belirli bir süre sonra işçi dövizlerine bağlı hale gelmektedir. İşçi dövizlerinden sağladığı gelirle bireyler daha az çalışmakta veya çalışmamaktadır. Bu durumda işgücü arzında bir azalma ortaya çıkarak ekonomi olumsuz etkilenmektedir.

Glytsos (2005) 1969-1998 dönemi verileriyle beş Akdeniz ülkesinde işçi dövizlerinin üretim

üzerindeki etkisini değerlendirmektedir. Çalışmada sonuç olarak, işçi dövizlerindeki büyük dalgalanmaların, çıktı üzerinde büyük dalgalanmalara yol açarak istikrarsızlıklar ortaya çıkartabileceği ifade edilmiştir.

Jongwanich (2007) 1993-2003 dönemi Asya ve Pasifik ülkeleri için GMM-sistem yöntemi kullanarak işçi dövizlerinin etkilerini araştırmıştır. Çalışmada işçi dövizlerinin hanehalkı gelirini arttırarak yoksulluk üzerinde azaltıcı bir etkide bulunduğu ve sermaye kısıtlarını iyileştirdiği sonucuna varılmıştır.

Pradhan vd. (2008) 39 gelişmekte olan ülke ekonomisinde 1980-2004 dönemi verileri ile işçi dövizlerinin etkilerini değerlendirmektedir. Sabit etkiler yönteminin kullanıldığı çalışmada işçi dövizlerinin iktisadi büyüme üzerinde pozitif bir etkide bulunduğu ortaya konulmuştur.

Acosta vd. (2009) tarafından 1990-2003 dönemi için 109 gelişmekte olan ülke ve geçiş ülkelerinde işçi dövizlerinin etkileri değerlendirilmiştir. İşçi dövizlerinin harcama etkisi yaratarak, reel döviz kurunun artmasına ve ticarete konu olan ürünlerin üretimi aleyhine, ticarete konu olmayan sektörü genişletecek birtakım kaynak hareketlerine neden olduğu öne sürülmüştür.

Karagöz (2009) tarafından Türkiye üzerine yapılan çalışmada ise 1970-2005 dönemi için işçi dövizlerinin büyüme üzerindeki etkisi araştırılmış ve model tahmin sonuçlarına göre işçi dövizlerinin ülke ekonomisi üzerinde anlamlı ancak negatif bir etkide bulunduğu tespit edilmiştir.

Siddique vd. (2010) de 1976-2006 dönemine ait verilerle Bangladeş, Hindistan ve Sri Lanka olmak üzere 3 ülkede işçi dövizleri ve iktisadi büyüme arasındaki ilişkiyi incelemiştir. Çalışma sonucunda Bangladeş'te işçi dövizleri ve iktisadi büyüme arasında pozitif bir ilişki ortaya çıkmaktayken, Hindistan'da nedensellik ilişkisi bulunamamıştır. Fakat Sri Lanka'da iki yönlü bir nedensellik tespit edilmiştir.

Tansel vd. (2010) işçi dövizlerinin 1964-2003

dönemi Türkiye ekonomisinde makroekonomik göstergelere ne gibi bir etkiye bulunduğunu araştırmıştır. Çalışmada, işçi dövizlerinin büyümeyi pozitif etkilemekle birlikte işçi döviz akımlarında yaşanacak dalgalanmaların hane halkı gelir miktarlarını etkileyerek büyüme oranları üzerinde iniş çıkışlara sebep olduğu ifade edilmiştir. Ayrıca çalışmada işçi dövizlerinin gelir, tüketim, yatırım, ithalat ve büyüme üzerinde pozitif bir etkiye bulunduğu sonucuna varılmıştır.

Arı ve Özcan (2011) da 30 gelişmekte olan ülke için 1996-2009 dönemini içeren bir çalışma

yapmış ve GMM-Sistem yöntemi kullanarak işçi gelirlerinin iktisadi büyüme üzerindeki etkisini sorgulamıştır. Modelde yer alan değişkenler, işçi dövizleri, gayri safi yurtiçi hâsıla, dış borçlar, enflasyon oranı, dışa açıklık oranı ve kamu harcamalarıdır. Çalışmada işçi gelirleri ve büyüme arasında pozitif bir ilişki olduğu sonucuna varıldığı görülmektedir.

İşçi dövizleri ve iktisadi büyüme konusunda yukarıda detayları verilen çalışmaların yanı sıra bu konuda literatürde yer alan çalışmaların genel bir özeti aşağıdaki tabloda gösterilmiştir.

Tablo 2: Literatür Özeti

Yazar	Araştırma Dönemi	Ülke veya Ülke Grupları	Sonuç *	Yazar	Araştırma Dönemi	Ülke veya Ülke Grupları	Sonuç *
Adelman ve Taylor (1990)	1980-1986	Meksika	Büyüme ve üretim (+)	Tansel vd. (2010)	1964-2003	Türkiye	Büyüme, yatırım, tüketim ve ithalat (+)
Glytsos (1993)	1971	Yunanistan	Büyüme (+)	Azam ve Khan (2011)	1995 - 2010	Azerbaycan ve Ermenistan	Büyüme (+)
Chami vd. (2003)	1970-1998	113 Ülke	Büyüme (-)	Arı ve Özcan (2011)	1996 - 2009	30 Gelişmekte Olan Ülke	Büyüme (+)
Koç ve Onan (2004)	1996	Türkiye	Refah (+)	Rao ve Hassan (2011)	1960 - 2007	40 Ülke	Büyüme (*)
Iqbal ve Settari (2005)	1972-2003	Pakistan	Büyüme (+)	Das ve Chowdhury (2011)	1985-2009	11 Ülke	Büyüme (+)
Glytsos (2005)	1969-1998	5 Akdeniz Ülkesi	Büyüme, yatırım, tüketim ve ithalat (+)	Jawaid ve Ali Raza (2012)	1980-2009	Çin ve Güney Kore	Büyüme; Güney Kore (+), Çin (-)
Giuliano vd. (2006)	1975-2002	73 Gelişmekte Olan Ülke	Büyüme (+)	Acosta vd. (2009)	1990-2003	109 Gelişmekte Olan Ülke	Büyüme (+)
Ang (2007)	1988-2004	Filipinler	Büyüme (+)	Akkoyunlu vd. (2013)	1970-2000	Türkiye	Büyüme (*)

Jongwanich (2007)	1993-2003	Gelişmekte Olan Asya-Pasifik Ülkeleri	Gelir, yatırım ve büyüme (+) yoksulluk(-)	Imai vd. (2014)	1980-2009	24 Asya ve Pasifik Ülkesi	Büyüme (+)
Ramirez ve Sharma (2008)	1990-2005	23 Latin Amerika Ülkesi	Büyüme (+)	Karamelikli ve Bayar (2015)	1974-2013	Türkiye	Büyüme (+)
Qayyum vd. (2008)	1973-2007	Pakistan	Büyüme, yoksulluk (+)	Kouni (2016)	1987-2012	Tunus	Büyüme (+)
Pradhan vd. (2008)	1980-2004	39 Gelişmekte Olan Ülke	Büyüme (+)	Meyer vd. (2016)	1999-2013	6 Ülke	Büyüme (+)
Karagöz (2009)	1970-2005	Türkiye	Büyüme (-)	Ofeh ve Muandze (2017)	1980 -2013	Kamerun	Büyüme (*)
Barajas vd. (2009)	1970-2004	84 Gelişmekte Olan Ülke	Büyüme (*)	Batu (2017)	1970 - 2017	81 Ülke	Geçici işçi dövizlerinde, büyüme (+); kalıcı işçi dövizlerinde, büyüme (*)
Catrinescu vd. (2009)	1970-2003	162 Ülke	Büyüme (+)	Awad ve Sirag (2017)	1977-2015	Sudan	Büyüme (-)
Mundaca (2009)	1970-2002	25 Latin Amerika ve Karayip Ülkesi	Büyüme (+)	Lartey (2017)	1970-2007	135 Gelişmekte Olan Ülke	Büyüme (+)
Ahmed (2010)	1995-2006	Bangladeş	Büyüme (-)	Williams (2018)	1975-2014	109 Ülke	Büyüme (+)
Ahmed vd. (2011)	1976-2009	Pakistan	Büyüme (+)	Golitsis vd. (2018)	1996-2014	Arnavutluk	Büyüme (+)
Fayad (2010)	1980-2007	Mena Ülkeleri	Büyüme (+)	Anetor (2019)	1981-2017	Nijerya	Büyüme (-)
Fayissa ve Nsiah (2010)	1980-2004	36 Afrika Ülkesi	Büyüme (+)	Toprak vd. (2019)	1974-2018	Türkiye	Büyüme (*)
Siddique vd. (2010)	1976-2006	Bangladeş, Hindistan ve Sri Lanka	Bangladeş ve Srilanka'da büyüme (+) ve Hindistan'da (*)	Polat (2019)	1990-2015	8 Gelişmekte Olan Ülke	Büyüme (*)

Not: Yazar tarafından oluşturulmuştur. * Tabloda (+), işçi dövizlerinin ilgili değişken üzerindeki pozitif etkiyi; (-), negatif etkiyi ve (*), anlamlı bir etkisi olmadığını göstermek üzere kullanılan kısaltmalardır.

Tablo 2’de de özetlendiği gibi işçi dövizlerinin büyüme üzerindeki etkilerini araştıran ampirik literatüre bakıldığında bu konuda fikir ayrılıkları olduğu görülmektedir. Bu çalışmaların bazılarında işçi dövizlerinin büyüme üzerindeki etkisi pozitif iken bazılarında negatif, bir kısım çalışmada ise herhangi bir anlamlı etki bulunamamıştır.

Çalışmanın bundan sonraki kısımlarında işçi dövizlerinin iktisadi büyüme üzerindeki etkileri gelişmekte olan ülkeler için 1995-2017 dönemi verileriyle ampirik olarak analiz edilecektir. Analiz bulgularına geçilmeden önce çalışmada kullanılacak model ve veri seti hakkında bilgi verilecektir.

4-MODEL VE VERİ SETİ

İşçi dövizlerinin iktisadi büyüme üzerindeki etkilerini araştıran bu çalışmada analiz dönemi 1995-2017 yıllarını kapsamaktadır. Araştırmanın örneklemi oluşturan gelişmekte olan ülkeler, daha çok yurtdışına göç vermeleri ve göçmen

işçilerin kendi ülkelerine gönderdikleri işçi dövizleri ile önemli boyutlarda döviz akımı gerçekleşen ülkeler olmasından dolayı tercih edilmiştir.

Örnekleme de yer alan ülkelerin seçiminde işçi dövizlerinin ülke GSYH’leri içindeki payı kriter olarak alınmış ve bu bakımdan işçi dövizleri/ GSYH oranı %3’ün üstünde olan gelişmekte olan ülkeler analize dahil edilmiştir. Türkiye’nin de örnekleme dahil edilmesi planlanmış olmakla birlikte analiz dönemi itibarıyla GSYH’ye oranla işçi dövizlerinin payı %1’den daha düşük düzeyde kaldığından Türkiye örnekleme de yer almamıştır. Seçme kriterini karşılayarak örnekleme oluşturulan 29 gelişmekte olan ülke, Arnavutluk, Ermenistan, Azerbaycan, Bangladeş, Belize, Bolivya, Kamboçya, Dominik Cumhuriyeti, Ekvador, Mısır, El Salvador, Guatemala, Gine-Bissau, Guyana, Jamaika, Ürdün, Mali, Moldova, Fas, Nepal, Nikaragua, Nijerya, Pakistan, Peru, Filipinler, Sri Lanka, Sudan, Togo ve Tunus’tur.

Tablo 3: Modelde Kullanılan Değişkenler ve Veri Kaynakları

Değişkenler	Kısaltma	Açıklama	Kaynak
Gayri Safi Yurtiçi Hasıla	GSYH	Ülke vatandaşlarının belir bir dönemde ürettikleri mal ve hizmetlerin, parasal değerinin toplamıdır. (Cari \$)	Dünya Bankası (2020)
İşçi Dövizleri	ID	Yurt dışındaki göçmen işçilerin havale yaptığı dövizlerdir. (Cari \$)	Dünya Bankası (2020)
Dışa Açıklık	DA	Mal ve hizmet ihracat ve ithalat toplamının, GSYH içindeki oranıdır. (% GSYH)	Dünya Bankası (2020)
Kamu Harcamaları	KH	Devletin nihai tüketim harcamaları, ihtiyaçların doğrudan karşılanması için kullanılan mal ve hizmetlere yapılan toplam kamu harcamalarını temsil etmektedir. (Cari \$)	Dünya Bankası (2020)
Gayri Safi Sabit Sermaye Oluşumu	GSO	Ekonomideki sabit varlıklara yapılan ilaveler ile stok seviyesindeki net değişimden oluşur. (Cari \$)	Dünya Bankası (2020)
Doğrudan Yabancı Yatırımlar	DYY	Ülkeye sınırları dışındaki yatırımcılar tarafından ülkedeki üretime katkı sağlayacak yatırımlardır. (% GSYH)	Dünya Bankası (2020)

1995-2017 yılları arasında işçi dövizlerinin büyüme üzerindeki etkilerinin panel veri analiz yöntemi kullanarak 29 gelişmekte olan ülke için araştırıldığı bu çalışmada işçi dövizleri dışında büyüme üzerinde etkisi olabilecek dışa açıklık, kamu harcamaları, gayri safi sabit sermaye oluşumu ve doğrudan yabancı yatırımlar değişkenleri de kontrol değişkeni olarak modele dâhil edilmiştir. Analiz kapsamında Gauss 10.0 ve Stata 16.0 ekonometrik analiz programlarından yararlanılmıştır. Çalışmada kullanılan model (1) numaralı eşitlikte gösterilmiştir.

$$\begin{aligned} LGSYH_t &= \beta_0 + \beta_1 LID_t + \beta_2 LDA_t + \beta_3 LKH_t + \beta_4 \\ LGSO_t &+ \beta_5 LDYY_t + \varepsilon_t \end{aligned} \quad (1)$$

Modelde yer alan değişkenlere ait veriler Dünya Bankası veri tabanından, temin edilmiş olup GSYH, İD, KH ve GSO değişkeni verileri kişi başına değerler olarak kullanılmıştır. Ayrıca DYY hariç tüm değişkenler doğal logaritmaları alınarak modele dahil edilmişlerdir. Modelde yer alan değişkenlere ilişkin detaylı bilgiler Tablo 3'te gösterilmektedir.

Modelde kullanılan değişkenlerin büyüme üzerindeki muhtemel etkilerinin yönü konusunda literatürdeki diğer çalışmalardan hareketle değişkenlerin beklenen etkileri şu şekildedir: İşçi dövizlerinin büyüme üzerinde olumlu ve olumsuz etkide bulunabildiği görülmüştür. Bu nedenle bu değişkenin büyüme üzerindeki etkisi pozitif ya da negatif olabilecektir. Dışa açıklık, ülkedeki dışa açıklık arttıkça daha büyük piyasalara girilecek, girişimcilik ve rekabet artacağı için dışa açıklığın büyümeyi pozitif etkilemesi beklenmektedir. Ya-

tırım ve beşeri sermaye üzerinde artış sağlayan kamu harcamalarının büyüme üzerinde olumlu bir etkisi beklenmekle birlikte literatürde olumsuz etki meydana getirebileceği de görülmüştür. Gayri safi sabit sermaye oluşumu ile doğrudan yabancı yatırımların ise ülkedeki yatırımları arttırarak büyümeyi pozitif yönde etkilemesi beklenmektedir.

5- ANALİZ VE BULGULAR

Gelişmekte olan ülkelerde işçi dövizlerinin iktisadi büyüme üzerindeki etkisini analiz etmek üzere oluşturulan modelin tahminine geçmeden önce değişkenlere ve tahmin edilecek modele ilişkin yatay kesit bağımlılığı olup olmadığı ve değişkenlerin birim kök özellikleri test edilmiştir. Daha sonra oluşturulan model çerçevesinde değişkenlerin uzun dönemde eşbütünleşme ilişkisine sahip olup olmadığı Westerlund (2008) eşbütünleşme testi ile araştırılmış ve CCE tahmincisi kullanılarak panel eşbütünleşme katsayıları tahmin edilmiştir.

5.1- Yatay Kesit Bağımlılığının Test Edilmesi

Birim kök testleri ve modelin tahminine geçmeden önce değişkenler arasında ve modelde yatay kesit bağımlılığı araştırılmıştır. Gerek birim kök gerekse de eşbütünleşme açısından birinci ve ikinci nesil testlerden hangilerinin kullanılması gerektiğine karar verebilmek için yatay kesit bağımlılığına bakılması gerekmektedir. Yatay kesit bağımlılığının test sonuçları aşağıdaki tabloda verilmiştir.

Tablo 4: Yatay Kesit Bağımlılığı Test Sonuçları

Değişkenler	CD _{LM1}		CD _{LM2}		CD _{LM}		LM _{adj} (Cd Test)	
	Sabit	Sabit + Trend	Sabit	Sabit + Trend	Sabit	Sabit + Trend	Sabit	Sabit + Trend
LGSYH	1681.74(0.00)	1486.13(0.00)	44.77(0.00)	37.90(0.00)	34.90(0.00)	31.56(0.00)	178.353(0.00)	172.85(0.00)
LİD	758.45(0.00)	736.82(0.00)	13.36(0.00)	11.610(0.00)	12.22(0.00)	13.73(0.00)	134.13(0.00)	122.03(0.00)
LDA	957.73(0.00)	1070.51(0.00)	19.36(0.00)	23.32(0.00)	18.72(0.00)	17.33(0.00)	181.91(0.00)	133.67(0.06)
LKH	613.43(0.00)	630.14(0.00)	7.27(0.00)	7.86(0.00)	9.67(0.00)	8.707(0.00)	126.75(0.00)	140.37(0.00)
LGSO	1044.86(0.00)	1120.04(0.00)	22.42(0.00)	22.05(0.00)	23.27(0.00)	25.66(0.00)	123.82(0.00)	123.32(0.00)
DYY	474.20(0.01)	553.46(0.00)	2.39(0.01)	5.17(0.00)	3.41(0.00)	4.474(0.00)	162.43(0.00)	120.477(0.00)
MODEL	Bias Adj. CD test: 5.401 (0.000)							

Not: Tablodaki değerler, test istatistiklerini, parantez içerisindekiler de olasılık değerlerini vermektedir.

Zaman boyutunun yatay kesitten büyük olduğu durumlarda ($T > N$), CD_{LM1} (Breusch ve Pagan, 1980) ve CD_{LM2} (Pesaran, 2004) testlerine bakılmalıdır. Zaman boyutunun yatay kesit boyutundan küçük olduğu durumda ise ($N > T$), CD_{LM} (Pesaran, 2004) testine bakılması gerekmektedir. Ancak Test sonuçlarının hepsi bütün değişkenler için yatay kesit bağımlılığının olduğunu göstermektedir. Ayrıca, Pesaran vd. (2008) tarafından geliştirilen Bias Adjusted CD test sonucunun da 5.401 (0.000) olması, eşbütünleşme modelinde de yatay kesit bağımlılığının olduğuna işaret etmektedir.

Seriler arasında yatay kesit bağımlılığının bulunması nedeniyle ikinci nesil panel birim kök

testlerinin kullanılması gerekmektedir. Oluşturulan eşbütünleşme modelinde de yatay kesit bağımlılığı olmasından dolayı değişkenler arasındaki uzun dönem ilişkinin varlığına ilişkin yapılacak sınamalarda ikinci nesil panel eşbütünleşme testleri kullanılacaktır.

5.2- CIPS Birim Kök Testi Sonuçları

CIPS testi, Pesaran (2006) tarafından geliştirilmiş olan yatay kesit bağımlılığını da dikkate alan ikinci nesil birim kök testlerinden biri olup, panel verideki her bir birim için ayrı ayrı ve tüm seriler için durağanlık hesaplamaktadır. Aşağıdaki tabloda CIPS birim kök testi sonuçları verilmiştir

Tablo 5: CIPS Birim Kök Testi Sonuçları

Değişkenler	I(0)		I(1)	
	Sabit	Sabit + Trend	Sabit	Sabit + Trend
LGSYH	-2.2382	-2.3435	-2.7878	-3.4035
LİD	-2.5151	-2.6790	-3.2483	-3.4485
LDA	-1.7307	-1.9318	-2.4565	-2.5542
LKH	-2.3727	-2.2932	-2.4199	-2.7359
LGSO	-2.3041	-2.4696	-2.9694	-3.2352
DYY	-2.3065	-2.4259	-3.1448	-3.1465

Not: CIPS, T=23 N=29 için kritik tablo değerleri sabit %1'de -2.32, %5'te -2.15 ve %10'da -2.07'dir. Sabit + trend'te %1'de -2.83, %5'te -2.67 ve %10'da -2.58'dir. Maksimum gecikme uzunluğu 4 olarak alınmıştır.

CIPS Birim Kök Testi sonuçlarına göre bazı serilerin düzeyde durağan olmadığı görülmektedir. Bundan dolayı değişkenlerin birinci farkı alınarak yeniden birim kök testi uygulanmıştır. Farkı alınan [I(1)] değişkenlere uygulanmış CIPS birim kök test sonuçlarına bakıldığında %1 anlamlılık düzeyinde değişkenlerin durağan hale geldiği görülmektedir. Sabitli+trendli modelde LDA ve LDK dışındaki değişkenler, sabitli modelde de bütün değişkenlerin I(1) düzeyinde durağan olması nedeniyle ilgili değişkenler arasında eşbütünleşme ilişkisi araştırılmıştır.

Tahmin edilecek modelde yatay kesit bağımlılığı söz konusu olduğundan ikinci nesil eşbütünleşme testinin kullanılması gerekmektedir. Westerlund (2008) tarafından geliştirilmiş olan eşbütünleşme testi yatay kesit bağımlılığını dik-

kate alan ve açıklayıcı değişkenlerin farklı mertebende durağan olmalarına olanak sağlayan testlerden biridir. Yani bağımlı değişkenin I(1) olması şartıyla, bağımsız değişkenlerin I(0) ve I(1) olmasına imkân vermektedir (Westerlund, 2008: 205).

5-3. Eşbütünleşme Testi Sonuçları

Çalışmada kullanılan Westerlund (2008) eşbütünleşme testi tahmin sonuçları Tablo 6'da verilmiştir. İlgili teste ilişkin Durbin-H Grup istatistiği ve Durbin-H Panel istatistiklerinin her ikisine göre de "eşbütünleşme ilişkisinin olmadığı" yönündeki H_0 hipotezi reddedilip alternatif hipotez kabul edilmektedir. Test sonucuna göre panelin geneli ve paneli oluşturan ülkeler için değişkenler arasında eşbütünleşme ilişkisi bulunmaktadır.

Tablo 6: Westerlund Durbin – H Eşbütünleşme Testi Sonuçları

Dh_g	Dh_p
10.444 (0.000)	1.990 (0.023)

Not: Tablodaki değerler, test istatistiklerini, parantez içerisindekiler de olasılık değerlerini vermektedir.

Eşbütünleşme testi sonrasında uzun dönem katsayılarının homojen olup olmadığı, Pesaran ve

Yamagata (2008)'nın geliştirdiği Delta Testi ile incelenmiş olup test sonucu Tablo 7'de verilmiştir.

Tablo 7: Eşbütünleşme Katsayılarının Homojenlik Testi Sonuçları

Test	F
SwamyShat	435.0046 (0.000)
Delta_tilde1	82.3506 (0.000)
Delta_tilde_adj1	100.8585 (0.000)

Not: Tablodaki değerler, test istatistiklerini, parantez içerisindeki de olasılık değerlerini vermektedir.

Homojenlik testi sonuçlarına göre “eşbütünleşme katsayılarının homojen” olduğunu gösteren H_0 hipotezi reddedilerek alternatif hipotez kabul edilmektedir. Eşbütünleşme katsayılarının heterojen olduğu sonucuna varılmaktadır. Bu sonuçlar, modelde yer alan değişkenlere ait hesaplanan regresyon katsayılarının yatay kesit birimlerine göre değişebilir olduğunu ve panelde yer alan her bir ülke için eşbütünleşme katsayılarının

yorumlanabileceğini göstermektedir.

5.4- Eşbütünleşme Katsayılarının Tahmin Edilmesi

Durbin-H Eşbütünleşme Testi uygulandıktan sonra, uzun dönem eşbütünleşme katsayılarını tahmin etmek için Panel CCE tahmincisi kullanılmış ve elde edilen bulgular aşağıda gösterilmiştir.

Tablo 8: Eşbütünleşme Katsayıları Tahmin Sonuçları (Panelin Geneli)

Değişkenler	Katsayı
C	0.606(0.256)
LİD	0.036(0.058)
LDA	- 0.197(0.000)
LKH	0.237(0.000)
LGSO	0.279(0.000)
DYY	-0.001(0.360)
F (5) ist: 268.28 (0.0000) R ² : 0.0258	

Not: Tablodaki değerler, ilgili değişkene ait eşbütünleşme katsayısını, parantez içindeki değerler ise olasılık değerlerini göstermektedir.

Panel geneli için hesaplanan CCE tahmincisi sonuçlarına göre doğrudan yabancı yatırımlar (DYY) dışındaki tüm değişkenlerin katsayısı istatistiki olarak anlamlı bulunmuştur. İşçi dövizleri (LİD) değişkenine ilişkin katsayı 0.03 olarak hesaplanmış olup, istatistiki olarak anlamlıdır. Panelin geneli için işçi dövizlerindeki % 1'lik artışın

iktisadi büyümeyi %0.03 arttırdığı görülmektedir. Bu sonucu yorumladığımızda işçi dövizlerinin gelişmekte olan ülkelerde hane halkı gelirini ve toplam harcamaları arttırdığı ve ekonomide çarpan mekanizmasının işleyişi ile toplam talebi artırarak iktisadi büyümeyi pozitif etkilediği görülmektedir. Ayrıca uzun dönem açısından elde

edilen bu sonuç işçi dövizlerinin yoksulluğun ve gelir eşitsizliğinin azalması, beşeri sermayenin iyileşmesi, ekonomik krizler nedeniyle oluşan sermaye çıkışlarına yönelik döviz desteği sağlama, ödemeler bilançosunun iyileşmesi gibi birçok olumlu etkiler vasıtasıyla da ülkelerin iktisadi büyümesini desteklemektedir. Bu konuda literatürde yer alan diğer ampirik çalışmalarda işçi dövizlerinin iktisadi büyüme üzerindeki etkisi konusunda fikir ayrılıkları olmasına rağmen birçok çalışmada iktisadi büyümeyi olumlu etkilediği görülmektedir. İşçi dövizlerine ilişkin bu çalışmada elde edilen bu sonuç, literatürde bu konuda daha önce yapılmış çalışmalardan Adam ve Page (2005), Neyaptı (2004), Glytos (2005), Pradhan vd. (2008), Acosta vd. (2009), Arı ve Özcan (2011) ve Meyer ve Shera (2016)'in bulgularıyla uyumludur. Panelin geneli için işçi dövizleri (LİD) iktisadi büyümeyi artırmaktadır. Bu sonucun ortaya çıkmasında elde edilen işçi dövizlerinin eğitim ve sağlık harcamalarına yönlendirilerek beşeri sermayenin gelişimi yoluyla veya tüketime yönlendirilmesi sonucunda ise çarpan mekanizmasının işlemesi yoluyla ya da tasarruf edilerek fiziki yatırımlara dönüştürülmesi suretiyle sağlayacağı katkılar büyümeyi desteklemektedir.

İşçi dövizleri yanında modele kontrol değişkeni olarak eklenen dışa açıklık, kamu harcamaları, gayri safi sabit sermaye oluşumu ve

doğrudan yabancı yatırımlara ilişkin tahmin sonuçları şu şekilde bulunmuştur. Dışa açıklıktaki %1'lik artışın iktisadi büyümeyi %0.19 azalttığı sonucuna varılmıştır. Gelişmekte olan ülkelere ağırlıklı olarak, tüketim malları ithal edilirken birincil malların ihraç ediliyor (tarımsal ürünlerin fiyat ve gelirlerindeki istikrarsız yapıdan dolayı) olmasının dışa açıklığın iktisadi büyüme üzerinde olumsuz etkisine işaret eden bu sonucun ortaya çıkmasının gerekçelerinden biri olduğu düşünülmektedir. Gayri safi sabit sermaye yatırımları ve kamu harcamalarındaki %1'lik artışın büyümeyi sırasıyla %0.27 ve %0.23 oranında arttırdığı sonucuna varılmıştır. Dolayısıyla kamu harcamaları ve sabit sermaye yatırımlarında meydana gelen artışların iktisadi büyümeyi olumlu etkilediği görülmektedir. Doğrudan yabancı yatırımlara ilişkin katsayı tahmin sonucu negatif olmakla birlikte istatistikî olarak anlamlı bulunmamıştır.

Panelin geneli için elde edilen eşbütünleşme katsayıları yukarıda yorumlanmıştır. Ancak eşbütünleşme katsayılarının homojenlik testi sonuçları bu katsayıların heterojen olduğu ve her bir ülke için eşbütünleşme katsayılarının yorumlanabileceğini göstermesi nedeniyle CCE tahmincisi ile sadece panelin geneli için değil ülkelere göre de sonuçlar elde edilmiştir. Paneli oluşturan her bir ülke için CCE tahmin sonuçları Tablo 9'da gösterilmiştir.

Tablo 9: Eşbütünleşme Katsayıları Tahmin Sonuçları (Ülkelere Göre)

Sıra	Ülkeler	Değişkenler				
		LİD	LDA	LKH	LGSO	DYY
1	Arnavutluk	0.162 (0.356)	-0.335 (0.431)	0.307 (0.075)	0.242 (0.380)	0.008 (0.509)
2	Ermenistan	-0.068 (0.299)	-0.088 (0.644)	0.159 (0.485)	0.223 (0.006)	-0.004 (0.435)
3	Azerbaycan	0.027 (0.717)	-0.401 (0.372)	0.536 (0.088)	0.181 (0.311)	-0.001 (0.796)
4	Bangladeş	-0.027 (0.540)	-0.129 (0.000)	-0.052 (0.668)	0.754 (0.000)	0.002 (0.713)
5	Belize	-0.585 (0.350)	-0.165 (0.310)	0.229 (0.339)	0.157 (0.002)	-0.006 (0.796)
6	Bolivya	0.023(0.309)	0.110 (0.234)	0.422 (0.000)	0.126 (0.067)	0.006 (0.094)
7	Kamboçya	-0.012 (0.685)	0.316 (0.172)	0.141 (0.179)	0.214 (0.062)	0.002 (0.770)
8	Dominik Cum.	0.326(0.000)	-0.506 (0.000)	0.0424(0.537)	0.308 (0.000)	-0.008 (0.085)
9	Ekvador	-0.179 (0.046)	-0.414 (0.000)	0.330 (0.000)	0.353 (0.000)	-0.019 (0.002)
10	Mısır	0.011 (0.877)	-0.086 (0.392)	0.559 (0.000)	0.307 (0.000)	0.002 (0.598)
11	El Salvador	0.126 (0.003)	0.215 (0.013)	0.440 (0.000)	0.028 (0.467)	0.001 (0.649)
12	Guatemala	0.005 (0.726)	-0.608 (0.000)	0.385 (0.000)	0.190 (0.000)	-0.002 (0.350)
13	Gine-Bissau	-0.003 (0.973)	-0.265 (0.070)	0.187 (0.059)	0.341 (0.001)	-0.020 (0.314)
14	Guyana	0.034 (0.673)	-0.701 (0.014)	0.039 (0.852)	0.082 (0.505)	0.006 (0.661)
15	Jamaika	-0.096 (0.494)	-0.322 (0.032)	0.214 (0.021)	0.1541 (0.137)	0.006 (0.073)
16	Ürdün	0.051 (0.336)	-0.313 (0.045)	0.254 (0.002)	0.1880 (0.004)	-0.000 (0.932)
17	Mali	0.188 (0.010)	-2.264 (0.051)	0.113 (0.189)	0.275 (0.002)	0.005 (0.562)
18	Moldova	0.009 (0.473)	-0.300 (0.014)	0.139 (0.002)	0.612 (0.000)	-0.022 (0.002)
19	Fas	0.041 (0.258)	-0.308 (0.000)	0.282 (0.000)	0.419 (0.000)	-0.003 (0.206)
20	Nepal	0.014 (0.613)	0.082 (0.607)	0.549 (0.003)	0.201 (0.038)	-0.012 (0.809)
21	Nikaragua	0.151 (0.000)	-0.289 (0.000)	-0.007 (0.849)	0.231 (0.000)	-0.009 (0.020)
22	Nijerya	-0.075 (0.048)	-0.061 (0.359)	0.086 (0.058)	0.668 (0.000)	0.009 (0.725)
23	Pakistan	0.004 (0.816)	-0.314 (0.000)	0.180 (0.032)	0.383 (0.000)	-0.023 (0.100)
24	Peru	0.043 (0.774)	0.323 (0.379)	0.396 (0.094)	0.241 (0.003)	0.001 (0.896)
25	Filipinler	0.062 (0.395)	-0.061 (0.664)	0.431 (0.000)	-0.047 (0.599)	-0.004 (0.683)
26	Sri Lanka	0.215 (0.220)	-0.077 (0.564)	-0.161 (0.054)	0.180 (0.040)	0.022 (0.141)
27	Sudan	-0.059 (0.011)	-0.366 (0.000)	0.1830 (0.068)	0.400 (0.000)	0.013 (0.269)
28	Togo	0.007 (0.917)	-0.223 (0.562)	-0.047 (0.819)	0.347 (0.175)	-0.003 (0.559)
29	Tunus	0.144 (0.025)	-0.166 (0.203)	0.526 (0.002)	0.342 (0.000)	-0.003 (0.161)

Not: Tablodaki değerler, ilgili değişkene ait eşbütünleşme katsayısını, parantez içindeki değerler ise olasılık değerlerini göstermektedir.

Ülke bazındaki tahmin sonuçlarına göre işçi dövizleri (LİD) değişkeni, Dominik Cumhuriyeti, El Salvador, Mali, Nikaragua ve Tunus için pozitif ve anlamlı bulunmuştur. Bu bulgu işçi dövizlerine ilişkin ülke bazında yapılan çalışmalardan Tunus için Kouni (2016)'nin tahmin sonucuyla benzerlik arz etmektedir. Ayrıca örneklemdaki ülkelerden Ekvador, Nijerya ve Sudan için ise işçi dövizleri (LİD) değişkeninin iktisadi büyüme üzerindeki etkisi negatif ve anlamlı bulunmuştur. Bu sonuç literatürdeki çalışmalardan Nijerya için Anetor (2019), Sudan için de Awad ve Sirag (2017)'in bulgularıyla da uyumludur. İşçi dövizlerinin bu ülkelerde iktisadi büyüme üzerindeki etkisinin negatif bulunmasının muhtemel sebepleri arasında, dövizlerin ilgili ülkelerde tasarruf ve üretken yatırımlara yönlendirilmekten ziyade kısa vadeli harcamaları karşılamak için kullanılması olabilir. Chami vd. (2003) işçi dövizleriyle gelir sağlayan hane halkının çalışma isteğinde azalış ve hazır alışma söz konusu olabileceğini ve hane halkının işçi dövizlerine bağımlı hale gelmesi nedeniyle işçi dövizlerinin iktisadi büyüme üzerinde olumsuz etkiler doğurabileceğini göstermiştir. Paneldeki diğer ülkeler için ise işçi dövizlerine ilişkin katsayının anlamlı olmadığı görülmüştür.

SONUÇ

Bu çalışmada işçi dövizlerinin iktisadi büyüme üzerindeki etkileri 29 gelişmekte olan ülke için 1995-2017 dönemine ilişkin veriler kullanılarak panel veri yöntemi ile araştırılmıştır. Oluşturulan modelde iktisadi büyümeyi açıklamak üzere işçi dövizlerinin yanında dışa açıklık, kamu harcamaları, gayri safi sabit sermaye oluşumu ve doğrudan yabancı yatırımlardan da yararlanılmıştır. Analizde değişkenlerin durağanlık özellikleri panel birim kök testleri ile araştırılmış ve panel eş bütünleşme testleri kullanılarak değişkenler arasında uzun dönemli ilişkiler sınanmıştır.

Panel eş bütünleşme testi sonuçları, modelde yer alan değişkenler arasında uzun dönemde

denge ilişkisinin varlığını gösterdiği için CCE tahmincisi kullanılarak eş bütünleşme katsayıları araştırılmıştır. Bu tahminci, panelin geneli için ve her bir ülke için ayrı ayrı katsayı tahminine imkân vermektedir. Panelin geneli için CCE tahmin sonuçları, gelişmekte olan ülkelerde işçi dövizlerinin iktisadi büyümenin belirleyicilerinden biri olduğunu göstermiştir. İşçi dövizlerindeki %1'lik artış iktisadi büyümeyi %0.03 arttırmaktadır. Bu bulgu, göçmen işçilerin ülkelere gönderdikleri dövizlerin, üretken yatırımlara dönüştürülmesi suretiyle ya da tüketim harcamaları artışıyla işleyen çarpan mekanizması yoluyla iktisadi büyüme sürecine olumlu katkılarda bulunduğu şeklinde yorumlanabilir.

Ülke düzeyinde tahmin sonuçlarına göre işçi dövizlerinin iktisadi büyüme üzerindeki etkileri farklılık göstermektedir. Dominik Cumhuriyeti, El Salvador, Mali, Nikaragua ve Tunus için işçi dövizlerinin iktisadi büyüme üzerindeki etkisi pozitif iken Ekvador, Nijerya ve Sudan için negatif olduğu tespit edilmiştir. Bu ülkelerde işçi dövizlerinin iktisadi büyümeyi negatif etkilemesinin muhtemel sebepleri arasında dövizlerin kısa vadeli tüketim harcamalarında kullanılarak tasarruflara ve üretken yatırımlara yönlendirilmemesi sayılabilir.

Sonuç olarak gerek bu çalışmanın ampirik analiz bulguları gerekse ülkelerin GSYİH'si içindeki büyüklüğü dikkate alındığında işçi dövizlerinin gelişmekte olan ülkelerin iktisadi büyümeleri için belirleyici bir faktör olduğu görülmektedir. Bu bağlamda hükümetler yurtdışındaki göçmenlerin döviz transferi yapması için teşvik edici politikalar uygulamalı, transfer işlemleri üzerindeki kısıtlama veya prosedürleri azaltmalı ve vergi muafiyeti gibi politikalar izlemelidir. Ayrıca, işçi dövizleri, sadece iktisadi büyüme üzerinde değil, yoksulluğun azaltılması, istihdam artışı, gelir dağılımında adaletin sağlanması ve iktisadi kalkınma ve refah artışı sağlaması bakımında da olumlu sonuçlar meydana getirebilmektedir. El-

de edilebilecek bu tür katkıları düşünüldüğünde, işçi dövizlerinin üretken yatırımlara yönlendirilmesini ve miktar olarak artırılarak, yasal yollar-dan transferini sağlayacak politika ve önlemlerin uygulanması önem arz etmektedir.

İşçi dövizlerinin iktisadi büyüme üzerindeki etkilerinin araştırılmasında kullanılan yöntem itibariyle panelin geneli ve paneli oluşturan ülkeler bazında da sonuç ve değerlendirmelere olanak vermesi bakımından sahip olduğu birtakım avantajlar yanında bu çalışma ileride yapılacak başka çalışmalar için de motivasyon teşkil edebilecek bazı sınırlılıklar da içermektedir. İleride yapılacak çalışmalarda veri kısıtı aşılabılırsa daha geniş bir zaman süreci ve daha geniş bir ülke grubunu kapsayacak şekilde işçi dövizlerinin iktisadi büyüme üzerindeki etkileri araştırılmaya değer görülmektedir.

KAYNAKÇA

- ACHARYA, C. P. and GONZALEZ, R. L. (2018). "Remittances, Human Capital, and Economic Growth: Panel Data Evidence from Asia and Sub-Saharan Africa". National Graduate Institute for Policy Studies, GRIPS Discussion Paper. 18-01.
- ACOSTA, P. A., EMMANUEL K.K. LARTEY E. K. K., MANDELMAN, F. S. (2009). "Remittances and the Dutch Disease". Journal of International Economics. 79: 102-116.
- ADELMAN, I. and TAYLOR, E. (1990). "Is Structural Adjustment with a Human Face Possible? The Case of Mexico". Journal of Development Studies. 26: 387-407.
- AGUNIAS, D. R. (2006). "Remittances and Development Trends, Impacts and Policy Options A Review of the Literature. Migration Policy Institute, Washington D.C.
- AHMED, J., ZAMAN, K, SHAH, I. A. (2011). "An Empirical Analysis of Remittances-Growth Nexus in Pakistan Using Bounds Testing Approach". Journal of Economics and International Finance. 3(3): 176-186.
- AHMED, M. S. (2010). "Migrant Workers Remittance and Economic Growth: Evidence from Bangladesh". ASA University Review. 4(1): 1-13.
- AKKOYUNLU, Ş. and SILVERSTOV, B. (2014). "The Role of Remittances for Economic Growth: Evidence for Turkey". In: ARTAL-TUR, A., PERI, G., REQUENA-SILVENTE, F. (eds) The Socio-Economic Impact of Migration Flows. Population Economics. Springer.
- AMUEDO-DORANTES, C., POZO, S., VARGAS-SILVA, C. (2007). *Remittances and the Macroeconomy: The Case of Small Island Developing States*. UNU-WIDER Research Paper. No: 22.
- ANETOR, F. (2019). "Remittance and Economic Growth Nexus in Nigeria: Does Financial Sector Development Play a Critical Role?". International Journal of Management, Economics and Social Sciences. 8(2): 116 – 135.
- ANG, A.P. (2007), "Workers' Remittances and Economic Growth in The Philippines". In DEGIT (Dynamics, Economic Growth, and International Trade) Conference Papers (No. c012_029).
- ARI, A. ve ÖZCAN, B. (2011). "İşçi Gelirleri ve Ekonomik Büyüme İlişkisi: Dinamik Panel Veri Analizi". Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi. (38): 101-117.
- AWAD, A. and SIRAG, A. (2017). "The Impact of Remittances on Sudan's Economic Growth: Does The Exchange Rate Matter?". International Journal of Social Economics. 45(6): 925-939.
- AZAM, M. and KHAN, A. (2011). "Workers' Remittances and Economic Growth: Evidence from Azerbaijan and Armenia".

- Global Journal of Human-Social Science Research. 11(7): 40-46.
- BARAJAS, A., CHAMI, R., FULLENKAMP, C. (2009). "Do Workers' Remittances Promote Economic Growth?". IMF Working Paper. 09/153.
 - BAYRAKTUTAN, Y. (2013), *Global Ekonomi-de Bütünleşme Trendleri*. Nobel Yayınevi, Ankara.
 - BATU, M. L. (2017). "International Worker Remittances and Economic Growth in A Real Business Cycle Framework". Structural Change and Economic Dynamics. 40: 81-91.
 - BREUSCH, T. S. and PAGAN, A. R. (1980) "The Lagrange Multiplier Test and Its Applications to Model Specification Tests in Econometrics". Review of Economic Studies. 47(1): 239-253.
 - BUCH, C. M., KUCKULENZ, A., MANCHEC, M. H. (2002). *Worker Remittances and Capital Flows*. Kiel Institute for World Economics. Working Paper. 1130.
 - BUGAMELLI, M. and PATERNO, F (2006). "Workers' Remittances and Current Account Reversals". Bank of Italy Economics Research. No: 573.
 - CATRINESCU, N., LEON-LEDESMA, H., PIRACHA, M., QUILLIN, B. (2009). "Remittances, Institutions, and Economic Growth". World Development. 37(1): 81-92.
 - CHAMI, R., FULLENKAMP, C. and JAHJAH, S. (2003). *Are Immigrant Remittance Flows a Source of Capital for Development?*. IMF Working Paper. No: 01/189.
 - DAS, A. and CHOWDHURY, M. (2011). "Remittances and GDP Dynamics in 11 Developing Countries: Evidence from Panel Cointegration and PMG Techniques". The Romanian Economic Journal. 14(42): 3-23.
 - FAYAD, G. (2010). "Remittances and Dutch Disease: A Dynamic Heterogeneous Panel Analysis on the Middle East and North Africa Region". Centre for the Study of African Economies (CSAE).
 - FAYISSA, B. and NSIAH, C. (2010). "The Impact of Remittances on Economic Growth and Development in Africa". The American Economist. 55(2): 92-103.
 - GLYTSOS, N. P. (1993). "Measuring the Income Effects of Migrant Remittances: A Methodological Approach Applied to Greece". Economic Development and Cultural Change. 42(1): 131- 168.
 - GLYTSOS, N. P. (2005). "The Contribution of Remittances to Growth: A Dynamic Approach and Empirical Analysis". Journal of Economic Studies. 32(6): 468-496.
 - GOLITSIS, P., KUSHTRIM, A., SZAMOSI, L.T. (2018). "Remittances and FDI Effects on Economic Growth: A VECM and GIRFs for the Case of Albania." Journal of East-West Business 24 (3): 188-211.
 - GUPTA, S., PATTILLO, C., WAGH, S. (2007). "Impact of Remittances on Poverty and Financial Development in Sub-Saharan Africa". UNESCAP Working Paper. 07/38.
 - IMAI, K., GAIHA R., ALI, A. KAICKER, N. (2014). "Remittances, Growth and Poverty: New evidence from Asian Countries". Journal of Policy Modeling. 36(3): 524-538.
 - INTERNATIONAL MONETARY FUND (2009), *Balance of Payments and International Investment Position Manual*, Sixth Edition, Washington, D.C.
 - IQBAL, Z. and SATTAR, A (2005). "The Contribution of Workers' Remittances to Economic Growth in Pakistan" Journal of Finance and Economics. 5(4): 156-163.
 - JAWAID, T. and RAZA, S. A. (2012). "Workers' Remittances and Economic Growth in China and Korea: An Empirical Analysis". Journal of Chinese Economic and Foreign Trade Studies. 5(3): 185-193.

- JONGWANICH, J. (2007). *Worker's Remittances, Economic Growth and Poverty in Developing Asia and Pasific Countries*. UNESCAP Working Paper. 07/01.
- KARAGÖZ, K. (2009). "Workers' Remittances and Economic Growth: Evidence from Turkey". *Journal of Yaşar University*. 4(13): 1891-1908.
- KARAMELİKLİ, H. and YILMAZ, B. (2015). "Remittances and Economic Growth in Turkey". *Ecoforum Journal*, 4(2): 33-40.
- KOÇ, İ. and ONAN, I. (2004). "International Migrants' Remittances and Welfare Status of the Left-Behind Families in Turkey". *International Migration Review*. 38(1): 78 – 112.
- KOUNI, M. (2016). "Remittances and Growth in Tunisia: A Dynamic Panel Analysis from a Sectoral Database". *Journal of Emerging Trends in Economics and Management Sciences*. 7(5): 342-351.
- LARTEY, E. K. K. (2017). "Exchange Rate Flexibility and the Effect of Remittances on Economic Growth". *Review of Development Economics*. 21(1): 103-125.
- LEON-LEDESMA, M. and PIRACHA, M. (2001). "International Migration and The Role of Remittances in Eastern Europe". Department of Economics. University of Kent at Canterbury Discussion Paper. 1/ 13.
- LUCAS, R. E. (1988). "On The Mechanics of Economic Development". *Journal of Monetary Economics*. 22: 3-42.
- LUMAMBU, K. M. K. (2014). *The Impact of Remittances on Developing Countries*. European Parliament Directorate General for External Policies. Brussels.
- MEYER, D. and SHERA, A. (2016). "The Impact of Remittances on Economic Growth: An Econometric Model". *Economia*. 18 (2): 147-155.
- MUNDACA, G. (2009). "Remittances, Financial Market Development and Economic Growth: The Case of Latin America and The Caribbean". *Review of Development Economics*. 13(2): 288- 303.
- NEYAPTI, B. (2004). "Trends in Worker's Remittances a Worldwide Overview". *Emerging Markets Finance and Trade*. 40(2): 83-90.
- OFEH, M. A. and MUANDZEVARA A. T. (2017). "Investigating the Effects of Migrant Remittances on the Economic Growth of Cameroon". *International Journal of Economics and Finance*. 9(2): 58-69.
- ÖZEL, H. A. (2012). "Ekonomik Büyümenin Teorik Temelleri". Çankırı Karatekin Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi. 2(1): 63-72.
- PESARAN, M. H. (2004). "General Diagnostic Tests for Cross Section Dependence in Panels". *Cambridge Working Papers in Economics*. 435.
- PESARAN, M. H. (2006). "A Simple Panel Unit Root Test in the Presence of Cross Section Dependence". *Cambridge University, Working Paper*. No: 0346.
- PESARAN, M. H. and YAMAGATA, T. (2008). "Testing Slope Homogeneity in Large Panels", *Journal of Econometrics*, 142(1), 50-93.
- PESARAN, M. H., ULLAH, A, YAMAGATA, T. (2008). "A Bias-Adjusted LM Test of Error Cross-Section Independence". *Econometrics Journal*. 11(1): 105–127.
- Polat, B. (2019). "The Impact of Workers' Remittances on Economic Growth: Panel Data Approach for Selected Country Group". *Applied Economics and Finance*. 6(1): 45-52.
- PRADHAN, G., UPADHYAY, M., UPADHYAYA, K (2008). "Remittances and Economic Growth in Developing Countries". *The*

- European Journal of Development Research. 20(3): 497-506.
- QAYYUM, A., MUHAMMAD, J., UMAIMA, A. (2008). "Impact of Remittances on Economic Growth and Poverty: Evidence from Pakistan". MPRA. 22941.
 - RAMIREZ, M. D., and SHARMA, H. (2008). "Remittances and Growth in Latin America: A Panel Unit Root and Panel Cointegration Analysis". Yale University Economic Department Working Paper. 51.
 - RAO, B. B. and HASSAN, G. (2011), "A Panel Data Analysis of the Growth Effects of Remittances", Economic Modelling. 28(1): 701-709.
 - RATHA, D. (2003). *Workers' Remittances: An Important and Stable Source of External Development Finance*. Washington DC: World Bank.
 - RATHA, D. and MOHAPATRA, S (2007). *Increasing the Macroeconomic Impact of Remittances on Development*. World Bank. Washington DC.
 - ROMER, P. (1990) "Endogenous Technological Change", Journal of Political Economy. 98(5). 71 – 102.
 - SIDDIQUE, A., SELVANATHAN E, SELVANATHAN, S. (2010). "Remittances and Economic Growth: Empirical Evidence from Bangladesh India and Sri Lanka". Journal of Development Studies. 48(8): 1045-1062.
 - SOLIMANO, A. (2003). "Workers Remittances to the Andean Region: Mechanisms, Costs and Development Impact". IDB's Conference on Remittances and Development. May 2003.
 - TANSEL, A. and YAŞAR, P. (2010). *Macroeconomic Impact of Remittances on Output Growth: Evidence from Turkey*. IZA Discussion Paper. No. 5376.
 - TOPRAK, M., ÖZYILMAZ, A., BAYRAKTAR, Y. (2019). "Göçmen Havaleleri ve Ekonomik Büyüme İlişkisi Üzerine Ampirik Bir Çalışma: 1974-2018 Türkiye Deneyimi". Üçüncü Sektör Sosyal Ekonomi Dergisi. 54(4): 2038-2052.
 - WESTERLUND, J. (2008). "Panel Cointegration Tests of the Fisher Effect". Journal of Applied Econometrics. 23(2): 193-223.
 - WILLIAMS, K. (2018). "Are Remittances Good for Economic Growth? The Role of Political Institutions". Applied Economics Letters. 25(1): 56-60.
 - WORLD BANK (2021). *World Development Indicators*. (<https://data.worldbank.org/country>). Erişim tarihi: 14 Mayıs 2021.